

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.5>

А. О. Казакевич, аспірант кафедри публічного
та приватного права
Університету митної справи та фінансів

СУТНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ СУБ'ЄКТАМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ТА ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Стаття присвячена аналізу сутності реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків.

Визначено, що реалізація процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу в залежності від їх адміністративно-процесуального статусу в судовому процесі під час розгляду відповідної адміністративної справи класифікується за відповідними правовими критеріями.

У статті розкрито питання реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктів адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники).

Досліджено питання реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктів адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу), а саме: помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста.

У статті з'ясовано, що в залежності від критеріїв адміністративно-процесуального статусу певного суб'єкта адміністративного процесу та наданих останньому процесуальних прав та юридичних обов'язків, виокремлено інші види реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків.

Розкрито питання реалізації загальних процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники).

У статті розглянуто питання реалізації спеціальних процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники).

Доведено обставини реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу) та займають відповідну посаду в апараті суду.

У статті визначено питання реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу) та не займають відповідну посаду в апараті суду.

Ключові слова: суб'єкти адміністративного процесу, процесуальні права та юридичні обов'язки, реалізація прав та обов'язків.

A. O. Kazakevych. The essence of the implementation of procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process

The article is concerned with the analysis of the essence of realization of procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process.

It is determined that the implementation of procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process, depending on their administrative and procedural status in the judicial process during the consideration of the relevant administrative case, is classified according to the relevant legal criteria.

The article discusses the implementation of procedural rights and legal obligations of the subjects of the administrative process that are directly involved in the consideration of the administrative case and participants in the case (parties to the case and their representatives, third parties who will / will not make independent claims on the side of the plaintiff / defendant and their representatives).

The issues of implementation of procedural rights and legal obligations of the subjects of the administrative process, which belong to the number of other participants in the administrative process (participants in the trial), namely: assistant judge, secretary of the court session, court bailiff, witness, expert, legal expert, translator, specialist.

The article clarifies that depending on the criteria of the administrative-procedural status of a certain subject of the administrative process and the procedural rights and legal obligations granted to the latter, other types of implementation of procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process are allocated.

© А. О. Казакевич, 2023

The issue of implementation of general procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process that are directly involved in the consideration of the administrative case and participants in the case (parties to the case and their representatives, third parties who will / will not make independent claims on the side of the plaintiff / defendant and their representatives) is disclosed.

The article discusses the implementation of special procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process that are directly involved in the consideration of the administrative case and participants in the case (parties to the case and their representatives, third parties who will / will not make independent claims on the side of the plaintiff / defendant and their representatives).

The circumstances of the exercise of procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process, who belong to the number of other participants in the administrative process (participants in the trial) and hold the appropriate position in the court apparatus, are proved.

The article defines the issues of exercising procedural rights and legal obligations by the subjects of the administrative process who belong to the number of other participants in the administrative process (participants in the trial) and do not hold the appropriate position in the court apparatus.

Key words: subjects of administrative process, procedural rights and legal obligations, implementation of rights and obligations.

Постановка проблеми. Реалізація суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків – це самостійне, багатоаспектне, єдине правове явище, що представляє собою комплекс взаємозалежних та взаємодіючих елементів, які породжують юридичні можливості використання суб'єктами адміністративного процесу суб'єктивних адміністративних процесуальних прав та виконання ними юридичних обов'язків. Складовими елементами реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків є: – адміністративно-процесуальний статус суб'єкта адміністративного процесу; – юридичні гарантії забезпечення суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків; – інші загально-соціальні умови економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового циклів. Наведені вище елементи реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків перебувають між собою у взаємопов'язаних зв'язках, такі елементи впливають один на одного та постійно видозмінюються.

З метою повного, всебічного та правильного розуміння сутності реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків, виникла необхідність в окресленні наступних положень, що характеризують сутність такої реалізації.

– По-перше, наявність загально-соціальних умов (чинників) економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового характеру, що входять до складових елементів системи реалізації прав.

– По-друге, наявність державних заходів (охорони, контролю, нагляду та захисту), з урахуванням яких суб'єктам адміністративного процесу надано право фактичної та юридичної реалізації процесуальних прав.

– По-третє, наявність рівних можливостей при вступі суб'єкта адміністративного процесу в коло правовідносин.

– По-четверте, значимість державних заходів, діяльність яких спрямована на забезпечення та функціонування правових та соціальних механізмів, а також консолідацію розвитку правовідносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика сутності реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків була предметом дослідження як вітчизняних, такі зарубіжних вчених-адміністративістів, зокрема таких, як: Білоус-Осін Т. І., Білозьоров С. В., Богачова Л. Л., Гринюк В. О., Гурик А. Ю., Крисань Т. С., Новіков В. В., Боровікова В. С., Романова А. А., Туряниця В. В. та інші.

Мета статті – проаналізувати адміністративне процесуальне законодавство України щодо сутності реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання правового статусу особи та загально-соціальні умови економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового циклів, науковий діяч В. В. Туряниця в науковому дослідженні «Національний і міжнародний механізм забезпечення прав і свобод людини як цілісна правова система: вплив глобалізаційних процесів на їх удосконалення. Сучасні проблеми порівняльного правознавства» виходив із того, що забезпечення прав, свобод та інтересів людини має прояв у тому, що стан розвитку суспільства обумовлює наявність певних запитів, необхідних для нормального існування людини-індивідуума, а правовий статус такої особи опосередковує юридичні можливості використовувати соціальні блага, створені в конкретно – історичних умовах [11, с. 103–105].

Дані дефініції, як: «порядок реалізації», «засоби реалізації», «способи реалізації», «умови реалізації», «контроль реалізації» в більшості випадках ототожнюються, як слова синоніми. Водночас, перераховані вище правові категорії є складовими реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків, входять до числа елементів реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків, вказують на внутрішнє інформаційне визначення дефініції «реалізація прав» та розкривають сутність такої дефініції.

Разом із цим, гарантії реалізації конституційних прав, свобод та інтересів особи є невід'ємним елементом механізму забезпечення її прав, свобод та інтересів. В державі України на конституційному рівні закріплено, що гарантії реалізації прав, свобод та інтересів людини та громадянина визначають суть та зміст діяльності держави України, як правової, демократичної, соціальної держави [6].

В свою чергу, дефініція «реалізація» ототожнюється із такими термінами, як термін «виконання», як термін «забезпечення», як термін «здійснення», як термін «втілювання» певних умов, приписів, положень та інше. Сучасні енциклопедичні джерела зазначають, що під «реалізацією прав людини» розуміють певний порядок та сукупність способів, засобів, методів на підставі яких відбувається дотримання та забезпечення прав, свобод, інтересів людини та є таким, що підлягає обов'язковим заходам контролю, захисту та охорони з боку держави [12, с. 555].

До подібних правових висновків дійдено науковим діячем О.Ф. Скакун в юридичному підручнику «Теорія держави та права», відповідно до положень якого зазначено, що під реалізацією прав людини необхідно розглядати систему економічних, політичних, соціальних, юридично-правових умов, способів, засобів правового регулювання, на підставі яких державою здійснюється контроль за додержанням таких прав, а в разі необхідності – залучаються органи державної влади з метою проведення заходів охорони та надійного захисту [10, с. 656].

Аналогічної позиції дотримується науковий вчений Є. В. Більозоров в науковому дослідженні «Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми», яким встановлено, що вирішальним для реалізації прав і свобод людини є створення та забезпечення державою для людей рівних правових можливостей, з метою набуття останніми передбачених законодавством України прав та свобод, а в разі необхідності захисту та охорони таких прав і свобод з боку держави [2, с. 26–30].

В якості підтвердження наведеної вище правової позиції, доцільно буде наголосити про висновки наукового вченого В. О. Гринюка в науковому дослідженні «Гарантії забезпечення незалежності суду у кримінальному процесі. Право і суспільство». Так, науковим діячем В. О. Гринюком встановлено, що наявність відповідних державних гарантій, у необхідних випадках, спрямовано на ефективний захист прав від будь-яких протиправних посягань та належної реалізації прав осіб [4, с. 131–135].

Водночас, науковцем Л. Л. Богачовою в рамках наукового дослідження «Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування» було встановлено, що в законодавстві європейських держав прийнятним є той факт, що гарантії прав людини та реалізація її прав є державними заходами захисту, контролю та охорони від ймовірних правопорушень та заподіяння шкоди людині. При цьому, зазначені вище заходи поширюються, як на загальні права та свободи людини, так і на спеціальні права та свободи людини [3, с. 56–70].

Доцільним, в рамках даного дослідження, здійснити посилання на наукову роботу діяча А. Ю. Гурик, опрацьованою за тематикою «Гарантії забезпечення права на пенсію державних службовців. Публічне право», відповідно до якої, науковим діячем А. Ю. Гурик було акцентовано увагу на фактах спільного тлумачення таких термінів, як «реалізація прав» та терміну «гарантії прав», оскільки дані дефініції входять до системи об'єктивних та суб'єктивних чинників, що залежать один від одного та мають властивість видозмінюватись, враховуючи наявність соціальних, економічних, політичних умов, а також необхідністю проведення державою заходів охорони, контролю, нагляду та захисту, метою яких є відновлення порушених, оспорюваних, невизнаних та скасованих прав громадян [5, с. 321–327].

Дефініція «реалізація прав» є багатоаспектним правовим явищем, що розглядається науковцями, вченими та юристами-практиками з різних аспектів юриспруденції, як з сфери теоретичної так з сфери практичної діяльності. Разом із цим, зазначена вище термінологія притаманна дослідженню і в інших науках гуманітарного та соціального циклах. До їх числа необхідно відносити науки про правильне мислення – як логіку так і філософію, філософію права, соціологію, політологію, економіку та інші науки. Однак, досліджуючи обране питання з боку юриспруденції, то однозначно можемо стверджувати той факт, що «реалізація прав» може розглядатися як в широкому розумінні, так і у вузькому значенні. В будь-якому випадку, передумовою появи «реалізації прав» є факт появи сукупності суб'єктивних та об'єктивних факторів, необхідних для втілювання суб'єктами персоніфікованих процесуальних прав та юридичних обов'язків в реальність.

До подібних правових висновків було дійдено науковим вченим Т.Є. Крисань в рамках дослідження наукової роботи за тематикою «Теоретико-правова характеристика категорії «юридична гарантія», відповідно до якої діячем науки Т. Є. Крисань було встановлено, що суб'єктивні та об'єктивні фактори реалізації прав є різноманітними, так само залишається і різними підходи до правильного тлумачення термінології «реалізація прав». Дане твердження обумовлено сферою застосування такого поняття, як то з боку теоретичного, так із сторони практичного аспекту. Практично в кожній галузі права дефініція «реалізація прав» використовується по різному та має власний унікальний зміст [7, с. 51–54].

Доцільним, в рамках даного дослідження, здійснити посилання на наукову роботу діяча В. В. Новікова та вченого В. С. Боровкіна за тематикою наукового дослідження «Механізм реалізації прав і свобод людини», відповідно до якого науковцями відзначено, що ступінь реалізації прав людини, засоби, способи та методи, які використовуються під час такої реалізації прав є різноманітними та неоднаковими за своїм

змістом. На державу покладено обов'язок щодо створення відповідних умов для подальшої реалізації прав, свобод та інтересів певного кола осіб. Разом із цим, до умов, що сприяють подальшій реалізації прав, свобод та інтересів людини необхідно відносити відповідний рівень розвитку демократичних засад, сприятливий політичний режим, високий рівень економічного потенціалу держави на світовому ринку, значний рівень довіри суспільства перед державою, розвинуте та стабільне законодавство, поглиблений рівень правосвідомості, культурне натхнення спільноти та розроблений дієвий та ефективний механізм попередження порушень прав, свобод та інтересів, а також повне та швидке їх поновлення [8, с. 45–56].

Досліджуючи питання змістовної характеристики реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, необхідно виходити із її значення функціональної спрямованості.

Так, на переконання вченої А. А. Романової в рамках наукової роботи за тематикою «Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні» було встановлено той факт, що загальноприйнятим є тлумачення реалізації прав в таких спектрах, що координовані на подальше правомірне використання останніми процесуальних прав та дотримання ними юридичних обов'язків, з одночасним захистом та охороною прав з боку держави [9, с. 599–602].

Подібної правової позиції притримується науковий діяч Т. І. Білолус-Осінь у власному науковому дослідженні за тематикою «Місце уповноваженого економічного оператора серед суб'єктів митного права України», відповідно до якої змістовна характеристика реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу виходить із її значення функціональної спрямованості, що полягає в правомірному використанні суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та дотримання такими суб'єктами юридичних обов'язків, з одночасним захистом та охороною прав з боку держави [1, с. 121–126].

Досліджуючи питання змістовної характеристики реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, необхідно додатково виходити із ідейного значення такої реалізації та її різновидів.

Зокрема, але не обмежуючись, правовими висновками наукового діяча Т. І. Білолус-Осінь у власному науковому дослідженні за тематикою «Місце уповноваженого економічного оператора серед суб'єктів митного права України», відповідно до якого вченим Т. І. Білолус-Осінь було запропоновано класифікацію різновидів реалізації прав учасників адміністративного судочинства [1, с. 121–126].

До їх числа необхідно відносити: – реалізація прав, що спрямована на набуття адміністративно-процесуального статусу учасника адміністративного процесу та / або іншої особи, що бере безпосередню участь в розгляді адміністративної справи, з одночасним створенням адміністративним судом правових умов для реалізації кола правомочностей; – реалізація прав, що спрямована на створення правових умов з метою запобігання посягань учасників адміністративного судочинства, зловживання процесуальними правами такими учасниками та недодержання та / або невиконання такими учасниками юридичних обов'язків в рамках розгляду судом адміністративної справи; – реалізація прав, що спрямована на створення правових умов з метою запобігання посягань на учасників адміністративного судочинства та усунення чинників, що слугуватимуть важелем впливу на часткове та / або повне обмеження процесуальних прав та юридичних обов'язків учасниками адміністративного процесу; – реалізація прав, що спрямована на застосування заходів юридичної відповідальності за порушення учасником адміністративного судочинства суб'єктивних процесуальних прав певного суб'єкта адміністративного процесу [1, с. 121–126].

Разом із цим, в рамках наукового дослідження вченої А. А. Романової за тематикою «Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні» було встановлено той факт, що загальноприйнятим є тлумачення реалізації прав в таких спектрах, що координовані на подальше правомірне використання суб'єктами власних процесуальних прав та дотримання останніми юридичних обов'язків, з одночасним захистом та охороною таких прав з боку держави [9, с. 121–126].

Висновки та перспективи. Таким чином, реалізація процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу в залежності від їх адміністративно-процесуального статусу в судовому процесі під час розгляду відповідної адміністративної справи необхідно класифікувати за наступними критеріями, як: – реалізація процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники); – реалізацію процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу), а саме: помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста.

В залежності від критеріїв адміністративно-процесуального статусу певного суб'єкта адміністративного процесу та наданих останньому процесуальних прав та юридичних обов'язків було виокремлено: – реалізацію загальних процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони

по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники); – реалізацію спеціальних процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що беруть безпосередню участь під час розгляду адміністративної справи та є учасниками справи (сторони по справі та їх представники, треті особи, що заявлять / не заявлять самостійних вимог на стороні позивача / відповідача та їх представники); – реалізацію процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу) та займають відповідну посаду в апараті суду; – реалізацію процесуальних прав та юридичних обов'язків суб'єктами адміністративного процесу, що належать до числа інших учасників адміністративного процесу (учасників судового процесу) та не займають відповідну посаду в апараті суду.

В свою чергу, реалізація суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків – це самостійне, багатоаспектне, єдине правове явище, що представляє собою комплекс взаємозалежних та взаємодіючих елементів, які породжують юридичні можливості використання суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та виконання ними юридичних обов'язків.

Разом із цим, було акцентовано увагу на тому, що складовими елементами реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків є: – адміністративно-процесуальний статус суб'єкта адміністративного процесу; – юридичні гарантії забезпечення суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків; – інші загально-соціальні умови економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового циклів. Наведені вище елементи реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків перебувають між собою у взаємозв'язаних зв'язках, такі елементи впливають один на одного та постійно видозмінюються. Водночас, з метою повного, всебічного та правильного розуміння сутності реалізації суб'єктами адміністративного процесу процесуальних прав та юридичних обов'язків, виникла необхідність в окресленні наступних положень, що характеризують сутність такої реалізації.

По-перше, наявність загально-соціальних умов (чинників) економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового характеру, що входять до складових елементів системи реалізації прав.

По-друге, наявність державних заходів (охорони, контролю, нагляду та захисту), з урахуванням яких суб'єктам адміністративного процесу надано право фактичної та юридичної реалізації процесуальних прав.

По-третє, наявність рівних можливостей при вступі суб'єкта адміністративного процесу в коло правовідносин.

По-четверте, значимість державних заходів, діяльність яких спрямована на забезпечення та функціонування правових та соціальних механізмів, а також консолідацію розвитку правовідносин.

Попри це, чисельність правових позицій та висновків вчених, наукових діячів та юристів-практиків, в цілому встановлюють, що передумовами реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків є створення для суб'єктів адміністративного процесу належних та сприятливих умов втілення таких прав та дотримання обов'язків, як того вимагає процесуальне законодавство.

Забезпечення адміністративним судом таких умов, буде сприяти швидкому та своєчасному розгляду адміністративної справи, повному та всебічному дослідженню обставин справи та ухвалення відповідного рішення в строки розгляду адміністративної справи. На адміністративні суди покладено обов'язки щодо здійснення справедливого, неупередженого вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин, метою якого є реалізація, захист та охорона прав, свобод та інтересів осіб, що звернулися до адміністративного суду від протиправних порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Реалізація суб'єктами адміністративного процесу прав та юридичних обов'язків є системою загально-соціальних умов (чинників) економічного, політичного, соціального, ідеологічного та правового характеру, поява яких спрямована на забезпечення дозволеної та необхідної правової поведінки суб'єктів адміністративного процесу під час їх безпосередньої участі в розгляді адміністративної справи задля захисту, охорони та забезпечення особистих інтересів і досягнення завдань та мети адміністративного судочинства України.

Список використаних джерел:

1. Білоус-Осінь Т.І. Місце уповноваженого економічного оператора серед суб'єктів митного права України. *Митна справа*. 2013. № 5. С. 121–126.
2. Білозьоров Є.В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 26–30.
3. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 56–70.
4. Гринюк В.О. Гарантії забезпечення незалежності суду у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 131–135.
5. Гурик А.Ю. Гарантії забезпечення права на пенсію державних службовців. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 321–327.

6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Крисань Т.Є. Теоретико-правова характеристика категорії «юридична гарантія»: загальнотеоретичний аналіз. 2013. Вип. 14. С. 51–54.

8. Новіков В.В., Боровікова В.С. Про механізм реалізації прав і свобод людини. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 45–56.

9. Романова А.А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599–602.

10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / переклад з російської мови, м. Харків: Консум, 2001. С. 656.

11. Туряниця В.В. Національний і міжнародний механізм забезпечення прав і свобод людини як цілісна правова система: вплив глобалізаційних процесів на їх удосконалення. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства*: зб. наук. праць / редкол.: Ю. Шемшученко (голова), Я. Лазур (голова) та ін. Київ: Вид-во УжНУ «Говерла», 2015. С. 103–105.

12. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1998. 555 с.